

A magyar nyelvtudomány legnagyobb kamuja

Fejes László

- ¶1 A magyar nyelvet bemutató tömör ismertetőkből szinte elengedhetetlen feltüntetni, hogy a magyar nyelv egyik fő jellemzője az irányhármasság. Az irányhármasság fogalma látszólag kézenfekvő, de mint alább rá szeretnék mutatni, egyáltalán nem az. Ha az irányhármasságot megpróbáljuk definiálni, kiderül, hogy egyáltalán nem jellemző a magyarra, legalábbis nem inkább, mint számos más nyelvre, és ezért nem érdemes a magyar nyelv sajátos vonásaként emlegetni. Ha viszont leszűkítjük a fogalmát, egy olyan erőltetett kategóriát hozunk létre, melyhez hasonlót bármely más nyelvre is ki lehetne találni, hogy különösnek mutathassuk. Nem véletlen, hogy az irányhármasság problematikájáról nem készült komoly tanulmány vagy monográfia: a kérdéskör nyelvészetileg komolytalan.

1. Az irányhármasság meg(nem)határozása a szakirodalomban

- ¶2 A legnagyobb probléma, hogy az irányhármasságnak nincs rendes definíciója. A fogalomnak a nemzetközi szakirodalomban nem találtam nyomát. Az alábbiakban négy kvázi-definíciót mutatok be.
- ¶3 H. Bottyánfy – Horváth – Korompay – D. Máta *Bevezetés az egyetemi nyelvészeti tanulmányokba* című jegyzete szerint az irányhármasság „A finnugor, illetőleg az uráli nyelvekben a hely- és időhatározóknak az a tulajdonsága, hogy a *hol?*, *honnan?*, *hová?*, illetőleg *mikor?*, *mióta?*, *meddig?* irány kifejezésére alkalmasak.” 1. Nyelvcsaládra korlátozza; 2. helyre és időre vonatkoztatja; 3. problémás (az időhatározónál említett *meddig?* helyhatározóra is vonatkozhat, de nem ugyanaz, mint a *hová?*; tisztázatlan a *mettől?* besorolása stb.); 4. formailag (az esetrendszerre) nem korlátozza. (Bár a „milyen kérdésre válaszol” típusú megfogalmazás meglehetősen esetlen, jobb híján a továbbiakban is alkalmazzuk.)
- ¶4 A *mai magyar nyelv rendszere* II. kötetében (174–175.) a következőket írja: „[...] a helyhatározókra jellemző irányhármasság, tehát a *hol?* *honnan?* *hová?* kérdésre felelő helyhatározóknak pontos kifejező eszközeik (ragjaik,

névutóik) természetében is megnyilvánuló elkülönülése az elvontabb határozók körében is megfigyelhető”. (Ez egyébként arra lenne bizonyíték, hogy a helyhatározó a legősibb határozótípus. Ízlelgessük.) Később azt is megjegyzi, hogy a jelenség más határozótípusoknál is megfigyelhető, így előzmény-, tartam- és véghatározókról beszélhetünk. Így például a módféle határozók között az előzmény- az okhatározó, a cél- a véghatározó, a mód-, eszköz-, fok- és mértékhatározó pedig tartamhatározók. (Idő- és helyhatározó azonban mindhárom lehet.)

1. Nyelvcsaládra nem korlátozza, 2. mindenféle határozói viszonyra vonatkoztatja, 3. a már említett *meddig?*-problémán túl feltűnő, hogy együtt említi a *hova? merre?* kérdéseket, melyek nem azonosak; 4. egyértelműen kiterjeszti az esetrendszerre túlra. (Hasonló a határozók bemutatása a *Magyar grammatikában* (430–431.), itt azonban csak taxonómia szerepel, definícióra a legcsekélyebb mértékben hasonlító körülírás sem. További különbség, itt a határozók nem sorolódnak nagyobb, „-féle” csoportokba: bár pl. az ok- és célhatározó ugyanazon érem két oldalának tűnik – legalábbis egy sorban vannak a táblázatban –, az a mód-, eszköz-, fok- és mértékhatározó külön sorba került. Közös vonása a két műnek, hogy később ezt a felosztást semmire nem használják.)

¶15 A *Nyelvi fogalmak kieszótára* szerint az irányhármasság „A határozók és a határozói viszonyokat kifejező ragok, névutók, határozószók tulajdonsága, amelynek lényege, hogy alkalmasak több irány kifejezésére. A teljes rendszert három irány alkotja [...] a magyarban uráli alapnyelvi örökség [...]”. 1. Nyelvcsaládra nem korlátozza; 2. bármilyen „határozói” viszonyra vonatkoztatja; 3. a példái igencsak erőltetettek (pl. állítólag a honnan? kérdésre felel az *valami óta* vagy a *régről*, a *hol?* kérdésre a *későn*, a *hová?* kérdésre a *soká*); 4. egyértelműen kiterjeszti az esetrendszeren túlra is.

¶16 Az *Uralisztika* című újabb egyetemi jegyzet szerint „Az uráli nyelvek határozói esetrendszerének legfőbb jellemzője az irányhármasság kifejeződése, azaz a *hová?*, a *hol?* és a *honnan?* kérdésre felelő esetek elkülönülése, mely minden rokon nyelvünkben megőrződött ősi vonás.”, illetve „Az uráli nyelvek eseteinek fontos vonása az irányhármasság kifejezése. Ez gyakorlatilag minden rokon nyelvet ma is jellemez, eltérést legfeljebb nyelvjárási szinten tapasztalunk” (31.). A számi egyes nyelvjárásait és

az északi hantit említi kivételekként - megjegyzendő, ezek tekinthetőek önálló nyelveknek is, a nyelvjárási szintre való korlátozás tehát nem sokat mond. 1. Nyelvcsaládra nem korlátozza (?), 2. nem világos, milyen „határozói” viszonyra vonatkoztatja (a példák csak helyviszonyok), 3. kérdéseket nem ad meg, sőt, egyáltalán nem magyarázza meg a jelenség lényegét, 4. az esetrendszerre korlátozza (bár megjegyzi, hogy névmásoknál, határozószóknál és névutóknál az irányhármasság a kivételként említett változatokban is „kimutatható”, ill. „kifejezhető”).

- ¶17 A létező kvázidefiníciók igen eltérőek. Az irányhármasság fogalmának helyzete sem tisztázott: én innentől kezdve tipológiai paraméterként fogom fel, mely vagy jellemez egy nyelvet, vagy nem. (A fenti kvázidefiníciókban is úgy szerepel, mint *tulajdonság*, *vonás*, mely egy vagy több nyelvet *jellemez*.)
- ¶18 Kizárólag helyviszonyokra vonatkozó paraméterként kezelem. Ennek többek között az az oka, hogy a hely- és időviszonyok kifejezése nem mindig feltethető meg pontosan egymásnak. Például az udmurtban az időpont meghatározására (*mikor?*) általában a *hova?* helyviszonynak megfelelő ragot használják. A finnben is van példa arra, hogy hasonló jelentésben a *honnan?* esetragja szerepel. Más jelentéskörökben a helyzet még bonyolultabb lehet, pl. a magyarban az *-ért* okot és okozatot is kifejezhet - ezek a *honnan?* és a *hová?* megfelelői lehetnének, de mi felelne meg a *hol?-nak?* A még absztraktabb határozókra, vonzatokra kiterjesztve végképp összekeverednek a formai szempontok, így például a „tartamhatározós” a *gondolkodik valamin*, a „előzményhatározós” a *gondolkodik valamiről*, a „véghatározós” a *gondol valamire* szerkezet. Ezekbe a kérdésekbe hiba lenne belemenni.
- ¶19 A magyaron kívül bevonok más, nem kizárólag rokon nyelveket is. Mivel az esetelnevezések a nyelvek között nem kompatibilisek, ezeket nem használom.

2. Definíciós kísérletsorozat

- ¶10 A kvázidefiníciók szerint irányhármasság azt jelenti, hogy a nyelv a helyviszonyok kifejezésében képes három irányt megkülönböztetni. Ez a három irány a *hol?*, a *honnan?* és a *hová?* kérdésnek megfelelő irányviszony. Valójában a *hol?*-

nak megfelelő viszony nem irány, de el tudunk képzelni olyan modellt, melyben a *hová?* értéke 1, a *honnan?-é* -1 , a *hol?-é* pedig 0. Az irányhármasság jelentkezését a definíciók lehetőségei sorában fokozatosan szorítom meg:

- A Szemantikában
- Formálisan a nyelvtanban
- Formálisan az esetrendszerben
- Formálisan az esetrendszerben több ragsorban
- Formálisan az esetrendszerben több ragsorban (al)morfémák kombinálásával

2.1. Irányhármasság a szemantikában

- ¶11 Ajánlott definíció: „Az irányhármasság azt jelenti, hogy a nyelv szemantikája képes megkülönböztetni a nevezett három irányt.” Ez azt jelenti, hogy a nyelvhasználók képesek kifejezni, hogy valami van valahol, meg valahova vagy jön valahonnan. Ez feltehetően minden nyelvre igaz, hiszen ellenkező esetben a beszélőknél kognitív lyukak keletkeznének. Ez a definíció tehát nem hasznos, tulajdonképpen használhatatlan, értelmetlen.

2.2. Az irányhármasság formai kifejezése

- ¶12 Ajánlott definíció: „Az irányhármasság azt jelenti, hogy a nyelv formailag képes megkülönböztetni a nevezett három irányt.” Ez azt jelenti, hogy a nyelv különböző formákat használ e jelentések kifejezésére. Ez már nem minden nyelvre érvényes, így pl. az olaszra: *a Roma* 'Rómába' és 'Rómában'. Igaz viszont egy sor más nyelvre, melyet a szakirodalom nem említ olyan nyelvként, melyben meglenne az irányhármasság – például az oroszra: *в Москву* 'Moszkvába' vs. *в Москве* 'Moszkvában'. Célszerű tehát a definíciót tovább szűkíteni.

2.3. Az irányhármasság az esetrendszerben

- ¶13 Ajánlott definíció: „Az irányhármasság azt jelenti, hogy a nyelv különböző esetekkel képes megkülönböztetni a nevezett három irányt.” Ez azt jelenti, hogy a nyelv különböző eseteket használ e jelentések kifejezésére. Az orosz *в Москву* 'Moszkvába' vs. *в Москве* 'Moszkvában' példákban ugyan az eset részt vesz a különbségkifejezésében, de a helyviszonyt az előljárószo

és az eset együtt fejezi ki, ez pedig nem felel meg a definíciónak. Meg kell jegyezni azonban, hogy az így kieső nyelvek sem egyformák. Míg az oroszban egyáltalán nincs olyan eset, mely önmagában helyet fejezne ki, pl. a lettben van (Rīgā 'Rigában'), de nincs meg mind a három (uz Rīgu 'Rigába', no Rīgas 'Rigából'). Megint más eset a latin, ahol egyes esetragos esetek jelölhetnek helyet (*Romam* 'Rómába'), de az ilyen lehetőségek száma erősen korlátozott.

- ¶14 A magyarra ugyan érvényes ez a definíció, de – szemben az idézett szakiodalmi állításokkal – egy sor uráli nyelvre nem. Az *Uralisztika* által említett számi és az északi hanti abban kivételes, hogy nincs meg mind a három irány. A számban a *hol?* és a *honnan?* kifejezésére ugyanaz az eset szolgál (bár természetesen vannak e kérdésekre válaszoló névutók is), az északi hantiban viszont a *honnan?* kérdésre kizárólag névutós szerkezettel lehet válaszolni.
- ¶15 A permi nyelvekben ugyan van külön eset a három irány kifejezésére, de a birtokos személyragos formákban a *hol?* és a *hova?* kifejezésére szolgáló alakok egybeesnek. Ez rámutat arra a problémára, hogy még az esetrendszeren belül sem mindig egyértelmű, hogy az adott nyelvben van-e irányhármasság (azaz megkülönböztetődik-e esetekkel a három irány). Dönthetünk úgy, hogy akkor beszélünk irányhármasságról, ha van ilyen példa, de úgy is, hogy csak akkor, ha a megkülönböztetés mindig érvényesül. (A döntés önkényes, és igazi tétje nincs.)
- ¶16 Egy sor uráli nyelv (mordvin, permi, több szamojéd) megkülönböztet esetrendszerében egy negyedik irányt (*min át/keresztül?*) is: Ez a *hol?* rokona annyiban, hogy a tartózkodási helyre utal, viszont a *honnan?* és a *hová?* rokona annyiban, hogy nem statikus, hanem dinamikus. Ezeknél a nyelveknél tehát inkább iránynégyességről kellene beszélni. (Vagy inkább ezeknél lenne helyes az irányhármasság fogalma, ha a *hol?*-t nem tekintjük iránynak, de a játék bővíthető, pl. a *mettől?*, *meddig?*, *merről?*, *merre?* stb. kérdésekre válaszoló esetragokat figyelembe véve irányötösségről, irányhatosságról stb. is beszélhetnénk.)

2.4. Az irányhármasság több alparadigmában

- ¶17 Ajánlott definíció: „Az irányhármasság azt jelenti, hogy a

nyelv több alparadigmában is különböző esetekkel képes megkülönböztetni a nevezett három irányt.” Ez azt jelenti, hogy a nyelv ugyanazon irány kifejezésére több esetet is használ, ill. az így megkülönböztetett jelentésárnyalatok esetében is megkülönbözteti a három irányt. Ilyen pl. a finn, mely megkülönböztet külső és belső helyviszont jelölő eseteket, ill. a magyar, mely ezen kívül a külsőnek egy sajátos esetét is megkülönbözteti („felső”).

- ¶118 További bonyodalmat okozna, ha irányötösség, irányhatosság stb. helyett a további helyre utaló eseteket is megpróbálnánk beilleszteni a hármas felosztásba. Ezek között ugyanis lesznek olyan esetek, melyek nem tartoznak teljes sorba (pl. magyar *-ig*.) A finn ebben az esetben is jellemezhető az irányhármassággal (mert mindkét sor hármas tagolású), a magyar azonban nem (hiába van három sor, van egy „megkezdett” negyedik is).
- ¶119 Ahol nincs két teljes sor, ott is előfordulnak további „megkezdett sorok”: a mariban, a permiben és a keleti hantiban valami felé közeledést jelölő eset (*merre(felé) (megy)?*), a permiben ezt kiegészíti egy valami felől való távolodást kifejező eset (*merről?*). Egyikben sincs azonban olyan eset, ami a valami környékén való tartózkodást fejezné ki (*merre(felé) (van)?*). Látható, hogy a magyarban itt egyfelől szinonímia van (a merrefelé lehet tartam- és véghatározó is), másfelől a kérdőszavak esetében a magyar is képes a megkülönböztetésre, de nem az esetragokkal, hanem a tóváltozattal, vö. pl. *miről? - merről?, mire - merre?*

2.5. Az irányhármasság több alparadigmában, szabályos formákban kifejezve

- ¶120 Ajánlott definíció: „Az irányhármasság azt jelenti, hogy a nyelv több alparadigmában is különböző esetekkel képes megkülönböztetni a nevezett három irányt, és az esetjelölők „almorfémák”-ra bonthatók.” Ha figyelmen kívül hagyjuk a magyar *-ig*-gel jelölt esetet, akkor a finn (ill. néhány más finnségi nyelv) és a magyar esetében merülhet fel a kérdés, hogy a fenti szabályosság jellemzi-e.
- ¶121 Az alábbiakban kis játék következik. Matematikailag próbálom meg modellezni, hogy a magyarra vagy a finnre jellemző-e inkább az ilyen értelemben vett irányhármasság. Látszólag a magyar a befutó, hiszen a

magyarban három sor is van.

2.5.1. A finn irányhármasság

- ¶122 A finnben két teljes sor van. Minden egyes esetragnak van két, azonos külső/belső viszonyt jelölő „sorszomszédja” és egy azonos irányt jelölő „oszlopszomszédja”. Minden esetben, ha az azonos funkcióban azonos elem ismerhető fel, jár a pont, a maximum tehát minden toldaléknál 3 pont.

(1)

	közeledik	áll	távolodik
„belső”	$-(h)Vn / -s een / -s iin$ 0,5	$-s sA$ 2	$-s tA$ 2,5
„külső”	$-l le$ 2	$-l lA$ 2,5	$-l tA$ 3

- ¶123 Leginkább a „külső” sor $-l$ - és a távolodás $-ta$ eleme azonosítható. A „belső” sor már némi kivétellel tartalmazza az $-s$ -t. A statikus sorban a $-CA$ - absztrakt elem fél pontot ér meg. Ugyanakkor a közeledést kifejező végződésekből egy közös elem sincs.

2.5.2. A magyar irányhármasság

- ¶124 A magyarban három teljes sor van. Ugyanezt a rendszert követve tehát minden magyar esetrag maximum 4 pontot kaphat.

(2)

	közeledik	áll	távolodik
„belső”	$-b A$ 3	$-b An$ 1,5	$-b Ól$ 4
„felső”	$-r A$ 2	$-On$ 0,5	$-r Ól$ 3
„külső”	$-hOz$ 0	$-nÁl$ 0	$-t Ól$ 2

- ¶125 A „belső” sor megosztja a $-b$ -t, a „felső” sor részben az $-r$ -t, de a „külső” nem oszt meg semmit. A távolodás megosztja az $-Ól$ -t, a közeledés részben az $-A$ -t és a statikusság részben az $-n$ -t. Mivel azonban a $-bAn$ az A és az $-On$ -ban az O nem oszlik meg más ragokkal, az n megosztása csak fél pontot ér. (A $-nÁl$ -ban ugyan van n , de más pozícióban, így ezzel nem számolok. Itt akár negatív érték is indokolt lehetne, hiszen formailag elkülöníthető az $-l$, ami a távolodásra utaló ragokat jellemzi.)

2.5.3. A magyar és a finn értékeinek összevetése

- ¶126 A finn esetében a pontszámok átlagértéke 2, ami magasabb a lehetséges pontszámok átlagánál (1,5), ráadásul csak egy eset kerül az átlag alá. A magyar esetében azonban 1,4-es átlagértéket kapunk (a lehetséges pontszámok átlaga 2 lenne), ami arra utal, hogy a magyar rendszer inkább rendezetlen, mint rendezett. Hasonló a különbség, ha átlag helyett mediánnal számolunk. A finnben ez 2 és 2,5 között van (mivel páros számú adatunk van: 0,5; 2; **2; 2,5**; 2,5; 3), a magyarban 2 (0; 0; 0,5; 1,5; **2; 2**; 3; 3; 4). A számsorok azt is mutatják, hogy a magyarban erősebb a szórás.
- ¶127 Amíg tehát a finn az ilyen értelemben vett irányhármasság jó, ha nem is tökéletes megvalósulásának tekinthető (lényegében egy végződés lóg ki), addig a magyar csak töredékesen mutatja egy rendszer nyomait: a „külső” sor sem a másik kettővel, sem belülről nem mutat közös jegyeket, de az is rontja az eredményt, hogy az $-On$ a „felső” sorból is kilóg (nincs r eleme), de a „belső” $-bAn$ is csak töredékesen osztozik formai elemben.
- ¶128 Ráadásul a fenti számolgatásban eltekinettünk attól a tényről, hogy az irodalmi $-bAn$ esetragot lényegében csak a norma őrzi, illetve tuszkolja újra és újra vissza a beszélt változatokba (vagy egy részükbe). Ha ehelyett is a $-bA$ változatot vesszük figyelembe, tovább romlik a helyzet:

(3)

	közeledik	áll	távolodik
„belső”	$-b A$ 3	$-b A$ 1	$-b Ól$ 4
„felső”	$-r A$ 2	$-On$ 0	$-r Ól$ 3
„külső”	$-hOz$ 0	$-nÁl$ 0	$-t Ól$ 2

- ¶129 Ebben az esetben az átlag már csak 1,666, a medián viszont marad 2 (0; 0; 0; 1; **2; 2**; 3; 3; 4).

3. További kétségek a definícióval kapcsolatban

- ¶130 A fenti definíciók közül a következő illik legjobban a finnugor nyelvek többségére: „Az irányhármasság azt jelenti, hogy a nyelv különböző esetekkel képes megkülönböztetni a nevezett három irányt.” A többi tárgyalt tény fényében azonban ez a definíció is gyanús. Miért épp három irányt emelünk ki? Miért szorítkozunk az esetrendszerre? Miért tekintünk el a teljes sor(ok) mellett

létező csonkaktól?

- ¶131 Egyes nyelvekben egyáltalán nincsenek esetek, így ezeknél értelmezhetetlen a definíció: ezekben az esetrendszerből egész más okból hiányzik az irányhármasság, mint azokban, ahol csupán a helyjelölő esetek hiányoznak, vagy ahol ezekből nincs meg a három irány. További probléma, hogy nem lehet mindig meghatározni, hogy egy elem esetrag-e, v.ö. Pápai Károly cikkének címe, *A vogulok és osztjákoknál* arra utal, hogy még nem teljes értékű esetragról van szó.
- ¶132 Az említett számi és északi hanti is különbözik: mindkettőben két lokális eset van: a számi esetmorfológia képes kifejezni mindhárom irányt, csak két irány kifejezése homoním; az északi hanti esetmorfológia azonban csak két irányt képes kifejezni, és a harmadik irány legfeljebb körülírható, pl. névutóval fejezhető ki.
- ¶133 A fent bemutatott problémák mind arra utalnak, hogy a helykifejezés rendszere, ill. az esetrendszer összefüggésének jellemzése igen bonyolult, egy paraméterrel nem oldható meg, hanem paraméterek egész sorára van szükség. Akárhogy is definiáljuk az irányhármasságot, ebben az összefüggésrendszerben önkényesen húzunk meg egy olyan határt, melynek természetes alapja nincs. Az irányhármasság fogalma tehát felesleges, megtévesztő és mindezekért kerülendő is.

FORRÁSOK

H. Bottyányfó Éva szerk.: *Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1992 (11. kiadás).

Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 2000.

Kozmács István és Sipócz Katalin szerk.: *Uralisztika. Fejezetek az uráli nyelvészetből*. Szerkesztette: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2007–2008.

Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, Budapest, 2000.

Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. II. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.